

ALTAY TOPONOMİSİNDE "BATI" ve "KUZEY" MEFHURLARI*

Marat SENBİ

Çeviren: Mualla UYDU**

Arka, Kayra, Kaytu ve Teris kelimeleri Türk dilinde “arka, geri, sırt) (yönünü, tarafını anlamlarını ifade eden sinonimlerdir: Eski Türk inancında ışık (aydınlık) tarafını gösteren şekil “güneşin doğduğu yöne doğru yüzün çevrilmesidir”. Bu durumda ışık (aydınlık) tarafını şöyle tarif edebiliriz: *solda: kuzey; sağda: güney; önde: doğu; arka'da* (arka, kayra, kaytu, teris): *batı*. Bu terimler çeşitli Türk lehçelerinde aşağı-yukarı ışık tarafını gösteren anlamlarını korumuşlar ve çoğu zaman da aydınlık tarafını ifade etmişlerdir. Çeşitli inanç ve dinlere sahip olmaları; değişik devlet teşkilatları içerisinde yer almaları; yakın ve uzak komşularının kültür tesirleri altında kalmaları ışık tarafını gösteren bu kelimelerin bu anlamlarını kaybetmelerine sebep olmuş ve bu isimler sadece coğrafi isimlerde kalarak korunmuşlardır.

Altay bölgesinde ışık tarafının mevkiini tayin eden sistemin değişmesi, Eski Türk doğu kültürünün Moğollar'ın tesiriyle güney kültürünün yerine geçmesi ve batı tarafını gösteren kelimelerin sonradan kuzey tarafını ifade etmeleri, Moğollar'ın Altayları fethetmeleriyle aynı zamana isabet etmektedir¹. Bizim görüşümüze göre Altay dilinde kuzey tarafını ifade eden *ar(a), arka, sırt* kelimeleri sadece anlam bakımından değil daha sonraları fonetik bakımından da Moğolcadan Türkçe'ye girmiştir².

* Marat Senbi, "Altay Yer Adlarında Kuzey/Batı Mefhûmları", XIX-XX - XX-XXI. yy.'da *Göçebelerin Kültürleri*, Almatı 1995.

** Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

1 Marat Senbi, "Kazak Yer İsimlerinde Kuzey Mefhumu", *İzvestiya NAN. RK.*, Almatı 1994, nr. 1. ss. 65 - 66.

2 *Moğolca-Rusça Sözlük*. Moskova 1947. s. 40. X-XII. asırlarda Moğollar Doğu Kültürlerini güneye doğru değiştirdiler. bk. V. V. Barthold: "*Türklerde ve Moğollar'da Defin Merasimine Dâir*", Moskova 1966, c. IV. ss. 392-393.

Altay bölgesinin Moğol İmparatorluğu toprakları içerisine dahil edilmesi diğer Türk lehçelerinde “ara” anlamıyla mevcut olan bu kelimenin Altay lehçesine de girmesine yardım etmiştir³.

İdeolojik-kültür değişimi böylece yönelme ifade eden veya mevkii tayin eden bir kaç kelimenin (arka, kayra, kaytu, teris) anlamlarında büyük bir değişiklik meydana getirmiştir. Meselâ: Altay ve diğer Türk lehçelerinde bulunan ve kuzeyi ifade eden “arka” kelimesinin yanına Moğolca sinonimi olan “ara” girmiştir. O. T. Malçanova aşağıdaki misâlleri vererek, bunların ışık tarafını gösterdiklerini ifade etmektedir ki bu görüş bizce de doğrudur: *Alyığı- Ara-Kool, Ara-Boom, Ara-Kayra, Ara-Kat (Arkat), Ara-Kool, Arka-Tura, Kaytu-Kem, Kaytık, Oybok-Arka, Oydik-Arka, Üstigi-Ara-Kool*. Bu misâllere baktığımızda “kuzey” anlamını veren Arka, Ara, Kaytu kelimelerinin birbirlerinin varyantları olduğunu görüyoruz⁴.

Türk ve Moğol haklarındaki ışık (aydınlık) tarafını gösteren kelime ve terimler sadece koordinat sisteminden meydana gelmemiş; ananevî dünya görüşü ile dinî inançların da bunda etkisi olmuştur.

Ananevî Türk inancında “ölüler dünyası kuzey veya batı’da bir yere konulmaktadır...”⁶. Yeraltındaki dünyanın sahibi olan ve orayı idâre edip, elinde bulunduran Erliğ’e karşı insanlar doğal olarak özel bir saygı ve ilgi göstermediler çünkü insanlar onun dünyasında en iyi dünya olduğuna inanmıyorlardı. Buna karşılık onun çocuklarıyla beraber insanlara yardım ettiğine, onları himayesi altına alarak koruduğuna da inandılar ve bu yüzden Erliğ’in saygıya layık olabileceğini düşünüyorlardı. İşte bunun için de ona zayıf, cılız ve hastalıklı hayvanları kurban olarak sundular. Getirdikleri bu hayvanları sırtına dikmelerine rağmen derisini sırtta bırakmayarak aldılar. Ayrıca kurban kesmek için yaptıkları yerleri kalitesiz malzemeden ve itinasız bir şekilde inşaa ettiler. A. V. Anohin insanların Erliğ’e karşı bu şekildeki hareketlerine dikkatleri çekerek şöyle demektedir: “İnsanların Erliğ’e karşı olan hareketlerinde saygısızlığa müsaade edilmiş, kurban verilen yerler ise Sibiry’a’daki obaların kuzeyinde çevrilmiş olarak bulunan yerlerin dışında karanlık, çöp ve hayvan ölümlerinin atıldığı yerlerde yapılmıştır⁷.”

³ Y. V., Sevortyan, *Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü*, Moskova 1974. s. 162.

⁴ O. T. Malçanova, *Altay Dağları Yer Adları Sözlüğü*, Altay Dağlar 1979, ss. 132, 137, 139, 195, 271, 329.

⁶ Y.L. Lvova - İ. V. Oktyabirskaya - A. M. Sagalaev - M. S. Usmanova, “Güney Sibiry Türklerinin Dünya Görüşleri”, *İnsan ve Topluluk*, Novosibirsk 1989, s. 217.

⁷ A. V. Anohin, “Altaylı Şamanlar Hakkında Malzemeler”, *Sbornik MAE AH CCCP*, Leningrad 1924, c. IV, ss. 2-3, Orta ve Doğu Asyayı öğrenmek için Rus komitesinin verdiği görev üzerine 1910-1921 yılları arasında Altaylara giden seyahat heyetinin topladığı malzemelerdir.

İnsanlar ölümler dünyasının sahibi Erlik'le aralarında bir sevgi kurmadılar ve Tanrının karanlık gücüne saygı göstermediler. Bu da onlar için tehlikeli oldu. Bu "saygısızlığı" açıklamak gerekirse; aşağıdaki dünya yeryüzündeki mevcut hayatın tam zıddı idi. Orada insanlar için faydalı olan eşyalar, kap-kacaklar yoktu veya zarar görmüşlerdi, ayrıca oradaki saray siyah balçıktan yapılmıştı. Erlik bazen siyah renkte küreksiz kayıkla veya bazen de yüzü öküze geriye dönük şekilde binerek geziyordu. Yine (Altaylılarda) *Ay-malta* denilen ay şeklindeki baltayı da kamçı olarak kullanıyordu⁸.

Uzun yıllar çeşitli alanlarda yapılan arkeolojik çalışmalarla özel olarak mezarlarda parçalanmış veya kırılmış olarak bulunan eksik ve değişik görünümlü kalıntılar gün ışığına çıkarılmıştır. Meselâ etnografik olarak günümüze kadar Kazaklarda ölen kişinin atındaki eyerin arkadan öne doğru çevrilmiş olması gösterilebilir.

Erlik için ortak bir kurban töreni tertip edilmesi saygısızlık değildi. Bu durum ayrıca yeryüzü dediğimiz orta dünyada bulunan insanların "ters-karşı tarafı" bildiklerini göstermektedir. İnsanlar arasında kullanılan Tanrı'ya, Tanrının kurallarına ve "*ölüler ülkesine*" âid terimler rastgele oluşmamıştır. Bu kelimeler tamamıyla mânâlarına göre bu dünyayla alâka kuran sinonim kelimelerdir: arka, kaytu, ters (teris), geri dönmek, geri (arka) taraf, karşı taraf gibi. Meselâ kaytu kelimesinin bir anlamı da *ölüm* demektir. Yani bu orta (yeryüzü) denilen dünyanın fani, geçici olduğunu ve birgün ölümle öbür dünyaya geri döneceğini ifade etmektedir. Kaytu kelimesinin bu anlamını en güzel bir şekilde Kazakçadaki şu cümlede görüyoruz: *ol kaytus boldu veya ol kaytu: o öldü* yani kelime kelime çevirirsek: *o geri döndü*'dür.

Eski Yakut dilinde "yukarı" ve "aşağı ile aşağı dünya"nın bulunduğu yer (güneyden kuzeye doğru) Len nehrinin ağzının olduğu yerdir. Dolgan'lar ise "aşağı, aşağıdaki, aşağıda" anlamlarını "*allara*"⁹ kelimesi ile ifade etmektedirler. Bu halklarda geri taraf yani batı yönü güneşin battığı (öldüğü) taraf olarak kabul edilmiştir. Ölümün -geri dönüş olarak iki anlam ifade etmesi Kazak semantiğine Buryatlardaki *Zuulehe* (zuu: doğu, ehe: Moğolların ortak anneleri) yani "doğuya gitmek" ya da kuzey ve kuzey doğuda donmuş, soğuk, ezeli karanlıklar ülkesinde bulunan "dünyaya gönderilmek" anlamını "doğuya gitmek" deyiminde bularak katmıştır¹⁰. Burada başlangıçtaki yöneltim yerinin değiştirilmesi (yani doğu kültürünün yerine güney kültürünün gelmesi) istenmeyen kötü taraf olan kuzey tarafı da doğu'ya (yani güney yöneltmede sol) doğru değiştirdi. Fakat soğuk ve donmuş toprakları olan bu

⁸ Anohin, a. g. m., ss. 3-4, 19.

⁹ Y. İ. Ubiryatova, "Dolgan Dili", *Kuzey Sibiryanın Dilleri ve Folkloru*, Moskova-Leningrad 1966, s. 61.

¹⁰ İ. A. Mancigayev, "Buryat Şamanları ve şamanlığa Kadarki Terimler", *Ateizm Yorumu Denemesi*, Moskova 1978, ss. 53-54.

cansız ülkenin koordinatları “ahiret dünyasına” veya “doğuya doğru gidilen tarafın sol taraf” olduğunu gösterdi. Böylece “doğu”, “kuzey, kuzeye doğru” tarafını ifade eder bir duruma geldi.

Buryatların başlangıçtaki doğu yöneltmelerinde, gökyüzünde yaşayan iyi ve kötü ruhların sol (kuzey) ve sağ (güney) taraflarda bulunmaları önemlidir. Başlangıçtaki yöneltmenin güneye nakledilmesiyle kötü sol taraf doğu olarak değiştirildi ve buraya insanlara düşman olan kötü ruhlar göç ettirildi. Sağdaki güzel tarafa (yani batı’ya) ise insanlara karşı lütûfkâr, iyi ruhlara sahip olan gökyüzü sâkinlerini yerleştirdiler. Buryatların ruhları durumlarına göre böyle yerleştirmelerini diğer Moğol halklarından ayırmak gerekir.

Gerçekten de Buryatlar aşağıdaki dünyayı karanlık, rahatsız olarak düşündükleri için orayı kutup dairesine yakın olarak kuzeyde telâkki ettiler ve onu orada muhafaza ettiler. Yine Çeçenler de “ölüler ülkesinin” kuzeyde bulunduğu inanmışlardır. Meselâ Vallarig (Valarik) ırmağı kuzeye doğru akarak Sunça nehrine dökülmektedir. Valarik kelimesi Çeçen dilinde “ölü” mânâsına¹¹ gelmektedir.

Doğu kültürü sırasında batı taraf, insan ruhlarının gittiği karanlık yön olarak kabul edildi, yine sevimsiz, soğuk ve karanlık dünyayı ifade eden kuzey taraf ise gerçekte batı tarafıyla birleşmiş gibi bir anlam ortaya çıkardı. Bu ise neticede sol (kuzey) tarafının istenmeyen *kötü* bir duruma getirdi. Başlangıçta ışık tarafını ifade eden durumun değişmesiyle de kuzey, hakikaten ölüler için karanlık taraf oldu. Bu husus özellikle çıkış yerleri (kaynakları) yukarı dünyada olup ağızları aşağı dünyaya doğru kuzey yönünde akan nehir ve ırmaklarda kendini göstermektedir.

Dolgan, Saha ve Tof’lardan başka başlangıçtaki yöneltim yerini doğu tarafı olarak muhafaza eden diğer Türk halkları bu dünyayı batıdan kuzeye doğru değiştirdiklerinde esas olan güney yöneltmesi de değiştirilmiş oldu. İslâmiyeti kabul eden Türkler arasında diğer dünyayı ifade eden “yol, yön” terimleri yavaş yavaş bu anlamlarını kaybederek sadece ışık (aydınlık) tarafını veya yön gösteren kelimeler olarak varlıklarını korudular. “Kötü” (sol) taraf hakkında bilinenler unutuldu ve sonradan kuzey kültürünün yerine, doğu kültürünü (geçmişden gelen bir sesleniş gibi) tercih ettiler. Ayrıca sağ tarafın âdil bir taraf olduğu anlayışını da hatıralarında sakladılar. Meselâ: Özbek hanlarının saray merâsimlerinde elçilere ve misafirlere teşrifatta gösterdikleri sağ taraf tasvirleri söylenebilir¹².

¹¹ R. A. Agayeva, *Nehir ve Göl İsimlerinin Doğuşu*, Moskova 1978, ss. 54-55.

¹² Ç. Ç. Velihanov, "Prof. İ.N.Berezun'a Mektup", *Soç*, c. V, Almatı 1961, s. 126; V. V.Bartold, "XVI. yy'da Özbek Hanlığı Sarayında Tören Düzeni (Protokol)", *Soç*, c. V, Moskova 1964, s. 393.

-Moğol devrine kadar batının “karanlık dünyasının yolu” olduğunu uzun yıllar sürdürülen arkeolojik çalışmalar ortaya koymuştur. Meselâ: Kazaklarda Kultu taşlarının (balbal) batı’ya doğru yöneltilmesini (döndürülmesini) tarihçi S.İ.Adjigaliev şöyle açıklamaktadır: “Göçebelerin merâsim ve törenlerinin oluşturulduğu dönemlerde güneş kültünün tezahür etmesi ve ölümün sembolü olan güneş şeklindeki at tasvirleriyle ölüyü ahiret dünyasına götüren atın buradaki taşıma rolüne bağlamaktadır. Bu durum onlardan bize kalan kalıntıların neden güneşin battığı yöne doğru yöneltildiklerini açıklıyor”¹³. Bundan dolayıdır ki batı taraf Moğol zamanına kadar “ölüler ülkesi” olarak kabul edilmiştir. Araştırmacılar bu dünyanın batı veya kuzey yönünü gösteren anlamlarını tamamıyla açıklamışlardır. Bu düşüncelerin izlerinin Kazaklarda saklanmış olduğunu Ç. Ç. Velihanov’un araştırmalarında görüyoruz: “Canlı veya cansız (ölü veya diri) onların aralarında olan dostluk hakkındaki masal’da, küçük erkek çocuğu “güneş batarken batı tarafta bulunan kabirdeki ölüyle tanışarak dost oldu. Onun tavsiyeleri doğrultusunda hareket etti, seferlerinde düşmanlarla karşılaştığında “batı’ya doğru dört nala koştu”, düşmanı yendikten sonra ganimetleri almadı. “Batı’ya” doğru koşması, onu önce zenginliğe sonra da ölü dostunun yardımıyla mezarında birlikte mamûr, refah içerisinde bir hayat sürmesine sebep oldu. Orada onlar kendilerinin “bütün hayallerine ve ümitlerine” eriştiler”¹⁴. Burada açıkça “ölüler krallığı” ile batı’da bulunan ölü mezarlarının yönleri yani kabire doğru olan yol “batı” olarak görülmektedir.

-Azerbaycan’lılar ve Hakaslar ölüler tarafının batı olduğunu kabul eden inanışlarını kendi hatıralarında sakladılar. Meselâ bir Azerbaycan masalında masalın kahramanı ölüler krallığına ulaşmak için batı yönüne doğru gitmektedir¹⁵. Hakaslar ise, mezarlarının batı taraflarına batıya doğru giden, gönderilen insanları tasvir eden kazıklar dikmişlerdir¹⁶. Bu tür misâller hem Türk, hem Moğol hem de diğer halklarda arasında pek çoktur. Meselâ Avrupa kıtasının isminin Finikece “ereb” yani “karanlık(batı)” kelimesinden gelmesi ilginçtir¹⁷.

Bu şekildeki “arka, geri”de bulunan ışık (aydınlık) yönünün “diğer dünyayı” ifade eden “ölüler dünyası” ile bağının olması terminolojiye de yansımıştır.

¹³ S. İ. Adjigaliev, *Dinî - Defin Mimari Âdetlerinin Batı Kazakistanda Yaratılışı*, Almatı 1994, s. 163.

¹⁴ Ç.Ç.Velihanov, *Kırgızlar’da Şamanlık İzleri*, Almatı 1961, c. I, ss. 488, 490-491.

¹⁵ *Azerbaycan Masalları*, Bakü 1950, ss. 67, 145.

¹⁶ A.K.Lipskiy, "Arkeolojik malzemenin Yorumu İçin Etnografyanın Kullanılmasına Dâir", *Sovyet Etnografyası*, no.1, Moskova 1966, s. 113.

¹⁷ V. A. Superenskaya, *Toponomi Nedir?*, Moskova 1985, s. 61.

Altay yer isimlerini incelemeye geri döndüğümüzde, aşağıda vereceğimiz isimlerin Malçanova¹⁸ tarafından genişletilerek verilen coğrafi isimlerin yorumuna bakmadan hepsinin birer göçebe toponomisini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca bu makalede ele alınan toponimler “arka” kelimesiyle ilgilidir. Meselâ: *Ara-Kool-Oozı*, *Arka-Kayra*, *Kayra-Baskan*, *Kayrı*, *Kayır-Başı*, *Kayır-But*, *Kayır-Jarık*, *Kayır-Kat*, *Kayır-Kem*, *Kayır-Kool*, *Kayır-Kuma*, *Kayır-Kır*, *Kayırlık*, *Kayır-Tuu*, *Kayır-Çoku*, *Kalbak-Mees*, *Kalın-Arka*, *Karagaylu-Arka* gibi. Bu toponimlerdeki “Ara, Arka” kelimeleri yöneltme vazifesini ifade etmektedirler.

Altığı-Ara-Kool (Altığı: aşağıda, aşağıdaki, Ara: kuzey, Kool: nehir kolu, ırmak) gidronimini Malçanova “aşağıdaki, aralıklı belki de arka tarafta bulunan veya kuzey kolu” olarak açıklamaktadır. Ara-Kool toponomisinin “kuzey” anlamını ifade ettiğini reddetmek mümkün değildir, zira “kuzey nehrinin ağzı (kool: nehir, oozı: ağzı) veya nehrin kuzey ağzı” demektir ki bu da Arka-Kool nehrinin ağzı anlamına gelmemektedir.

Türk lehçelerinin pek çoğunda mevcut olan “arka” terimi Altaylılardaki kuzey yönünü gösteren “ara” terimiyle aynı mânâya gelmektedir ve bunun için de Arka-Kaya toponomisi “Arka-Taş” anlamında değildir. Yine “Kuzey Kaya” kelimesinin eski Türkçe etimolojisine baktığımızda bu kelimenin “Arka-Kaya: Batı Kaya” anlamını ifade ettiğini görüyoruz.

Türkçedeki toponimler sadece fizikî nesnelere anlamlarını karşılamıyorlar; aynı zamanda geleneksel dünya görüşlerinde yer alan iyi ve kötü ruhların isimlerini, içtimaî ünvanlarını ve antroponimlerini de karşılıyorlardı. Meselâ çadırın (yurt) altı kanatı (yâni âile) ile hayvanların ve kuşların koruyucusu olan bekçinin adı *Üç-Müstü Kar Kaya*¹⁹’dır. Oğuznâme’de de “dev kayası” ismini XII. asrın sonunda Han Toktagay ile beraber öldürülen Emir Kiltiga’nın adında görüyoruz²⁰. Yine Giya/Gaya denilen ünvanı veya kabile adını bir çok araştırmacı bilhassa Beşbalık Uygurlarının kullandıklarını söylemektedir²¹.

Altaylılardaki *Kaan-Kaya* (Kangaya) ve Kazaklardaki *Hantav* gibi açık bir şekilde görülen toponimleri daha iyi anlayabilmek için eski dağ ve kaya isimlerini hatırlamamız gerekiyor. Bu aronim (dağ isimleri)’lerin anlamlarına baktığımızda Türk ve Moğol halklarındaki Şaman ruhunun adıyla

¹⁸ Malçanova, *aynı eser*, ss. 137, 139, 144, 197-199, 201, 205.

¹⁹ Anohin, a.g.m., s. 130.

²⁰ Fazlallâh Râşid ad-Din, *Oğuz-nâme*, Bakü 1978, s.83: “Altın Ordu Tarihindeki Münâsebetler”, *Sbornik*, s. 109.

²¹ Yu. L.Tuguşeva, “Uygur Hakanlığının El Yazmalarındaki Damgası”, *Türkoloji Kitapları 1971*, Moskova 1972, s. 2550 Bu yoruma yine şu misâli verebiliriz. B. Ögel, *Çingiz Han ve Çin’deki Hanedanın Türk Müsavirleri*, Taipei 1964, s. 75.

veya hürmete değer ve en saygılı olağanüstü bir şahsiyetin “herşeye hükmeden, büyük, tecrübeli” anlamındaki terimleri anahtar olarak kabul ettiklerini görüyoruz. Bizim düşüncemize göre ise Altaylılarda ve Kazaklardaki aronim isimler iki isimden değil, sıfat (kan, han) + isim (kaya taş)’den teşekkül etmiştir. Bu durum Türk dillerinde sıfatların isimlerden önce gelmesi kuralına da uygundur. Kaan (Kagan, kan, han) kelimesi “hükümdür, han, idareci” anlamlarını kazandıktan sonra isimleşmiştir: İdarecilerin yönetimlerini ve yönetimdeki rollerini kuvvetlendirmek için manevi bir karakter özelliği gösteren bu ünvan kabile başkanlarına verilmekte idi. Neticede bu terimin tasvir ettiği anlam kendi kendisinin üstünlüğünü belirten bir ünvan olmuştur.

Tabiatın bir parçası olan kayaları ve dağları uygun bir şekilde adlandırmak için bu nesnelerin karakterlerinin özelliklerinin göz önünde bulundurulduğunu görüyoruz: Kaan-kaya (Kangaya): Han kayası anlamında değil; saygılı (hürmetli) kaya anlamında; Yine Hantav’da: saygılı dağ anlamındadır. Bu misâllerin doğruluğunun en güzel şahidini “Han Tenri” aroniminde görüyoruz. İslâmiyeti kabul eden Türkler, Allah kelimesinin dillerinde sinonimi olan Tengri’yi yüksek ünvan ifade eden “han, kral, çar” ünvanlarıyla kuvvetlendirmediler, çünkü o zaten bu yüksek ünvanın içerisinde yer almaktaydı. Bunun içindir ki Tanrının isminden önce aldığı ön ek “han” isim değil, insanların ona karşı gösterdikleri davranışlardan bir tanesini bildirmektedir. Bu Tanrının ismini anlam olarak küçültmemektedir. Şu misâllerini görüyoruz: “Han Tengri”, “Hâkim Tengri”, “En saygılı Tengri”, “Büyük Tengri”.

Kazaklarda da *Obagan* gidronimi meydana gelmiştir. Burada Oba: kurban taşlarının bulunduğu tepesi, gan ise var oluşu ifade etmez. Bu ne çokluk afiksi ne küçültme eki ne de sıfattır. Çünkü birinci isim olan Oba terminolojik olarak su akımını veya nehirleri ifade eden “akan, kan, kam, kem, ken, gan, gem, hem, kang, gang” ekleriyle birleşerek “kutsal kurbanlık nehir” mânâsına gelmektedir. Kazakistanın Kostanay bölgesindeki Obagan ırmağı kuzeye doğru akarak Tobıl nehrine dökülmektedir.

Dinî törenlerin yapıldığı oba veya yaylalarda ahiret hayatına giden yolun ve “o dünyada kuzeyde bulunan ışığa doğru götüren” ve “kurbanların kesildiği nehir” anlamını ifade eden nehirlerden sadece bir tanesi Obagan nehridir. İşte bu yüzdendir ki nehrin kıyısında kurban verilenler için taşlardan kutsal tepecikler kurulmuştur. Bu oba kutsal kabul edilerek, ışık yönünü gösteren tarafı kurban yeri olarak düşünülerek girişi de doğu veya güneye doğru çevrildi²² ve böylece de batı/kuzey yönü arka taraf oldu. Yine nehir (su) yanında kurban kesme törenlerini ifade eden *Korman Yelgası* nehrini

²² L.L.Bikırov, *Moğollar Dinin Kaynakları ve Milletlerin Doğuşu*, Moskova 1980, ss. 63-64.

Tatarcada da görebiliyoruz. Korman: kurban yani kurban verilen nehir anlamındadır.

Fonetik bakımından "Obagan" ile "Abakan" nehirlerinin adlarının birbirlerine yakın anlamlar ifade ettikleri görülüyor. Bargayakov Abakan gidronimini "yol veya Abanın su yolu" olarak tarif etmektedir²³. Biz de bu tarife katılarak ve de bu tarifi genişleterek şöyle diyebiliriz: "yol-su yolu vasıtasıyla gidilen diğer dünyanın yönünün batı ve kuzeye akan nehirlerle ilişkisi vardır. Abakan nehri başlangıçta çıkış yerinden kuzeye doğru, sonra kuzey-doğu'ya doğru yönelerek Kuzey Buz Okyanusuna dökülen Yenisey nehrine dökülüyor ki bu da aşağı dünyaya giden yoldur. Aba kelimesinin bir çok anlamı arasından özellikle "Aba-ata, baba"²⁴ mânâsı dikkat çekicidir. Bu gidronimin anlamını ölen ata-babalar kültürüyle birleştirebiliriz. Eğer kan kelimesi "nehir" anlamında ise o zaman Abakan: ata-babalar nehri (ölülere gönderilen) anlamındadır".

Altaycadaki "*kukla Pala Kudu Naçah*" cümlesini kelime kelime çevirdiğimizde Kukla: kukla, Pala: bala (çocuk, bebek), Kudu: eşya, Naçah: küçük erkek çocuğu'dur. Bu çocuk kültüründe "o dünyaya gönderilen çocuğun ruhunun bulunduğu kap (yani eşya)'dır. Onlar kuklayı bir tabuta koyarak sandala yerleştirip batı veya kuzey yönüne doğru akan nehrin akışına bırakıyorlar.

Evenk ve Saha Cumhuriyetinde bulunan *Arga-Sala* ırmağı tam doğuya doğru akışını devam ettirirken birden bire coşkun bir şekilde kuzeye kıvrılarak Alenyök nehrine karışarak "Laptey" denizine dökülmektedir. Evenk ve Saha dillerinde arga (arka) batı'yı ifade etmektedir. Bu durumda Arga-Sala (sala: kol)²⁵: arka kol yani batı kolu'dur. Böylece bu ırmak kuzeye doğru akan Alenyök nehrinin batı kolunu teşkil etmektedir. Bu ırmak Saha cumhuriyetinde kuzey-doğuya doğru akarak İndigirka nehrinin batı tarafına dökülüyor. Görüldüğü üzere arka kelimesi gidronimlerde sadece kuzey veya batı yönünü göstermiyor aynı zamanda geri (arka) yöneltimini de göstermektedir.

Kayır (Kayr, Kayra, Kayru, Kağır, Hayır, Hayr) kelimelerini Malçanova şu şekilde izah etmektedir: 1) sarp (inişli, dik, yalçın, çabuk, yani nehrin akıntısının çok olduğu yer; 2) Eski Türkçede Kayır: kum; Kayır: azgın, canavar; Hayır: tuzlu, tuzlu arazi'dir²⁶. Kayır kelimesinin ifade ettiği asıl mânâyâ baktığımızda; Altay, Kazak ve diğer Türk dillerinde bu mânâdan

23 M.İ.Bargayakov, "Hakas Toponomi Taslağı," *Uçen Zap.*, no.2, Abakan 1973, ss. 33-35.

24 *Eski Türkçe Sözlük*, Leningrad 1969, s. 1.

25 E. M. Murzaev, *Millî Coğrafi Terimler Sözlüğü*, Moskova. 1984, s. 493.

26 Malçanova, *aynı eser*, s. 197.

başka bir mânâsının olup-olmadığı tesbit edilememiştir. Hatta Türk diline başka bir dilden giren “geri, arka, kayra”²⁷ kelimeleri arka, kaytu kelimelerinin sinonimleri olarak “ışık tarafını (batı/kuzey)”²⁸ bildiren, tanımlayan bir vazifeyi üstlenmiş durumdadırlar. Bu neticeye varmamızın sebebi “Teleks” nehrinin akış sisteminde ve “Çalışman” nehrinin sağ kolunu teşkil eden Kayra nehrinin adının mânâsındandır. Kayra nehrinin batı akıntısını gösteren diğer gidronimlerin variantlarında yer alan “Kayra” kelimesinin anlamına baktığımızda bu kelimenin etimolojisinin eski Türkçe olduğunu görüyoruz. Yine “Kayra” kelimesi gidronimlerde “batıya akan” anlamına gelmektedir.

Binks ve Barnaul şehirleri arasından akarak Balşaya Reka (Büyük Nehir; Obi nehrinin başlangıcı)’ya dökülen *Hayrüzov* nehri batıya doğru akmaktadır. Bu nehrin adındaki Hayr (kayır) -batı; yüz ise sayı anlamındaki “yüz” değil; “çehre, surat, yüz” anlamını ifade etmektedir ki, bu ışık tarafıyla birleştiğinde “yön” mânâsını vermektedir ve bu da “hayır, hayırlı yüz” anlamındadır. Bizim görüşümüze göre de “batı yönü” daha doğrusu “yüzü (yönü) batıya doğru akan”²⁹’dır.

“Yüz” kelimesinin Altay toponomisinde de böyle bir mânâ aldığını görüyoruz. Meselâ: *Jus-Tıt* (Yüstik, Yüstik) ve *İus-Taş*, bu kelimeler geleneksel anlayışta şu şekilde yorumlanmaktadır: “yüz melez ağacı”, “yüz taş”³⁰. Belki de Yüstik-Yüstik “melez ağacı yönünü”; İus-Taş ise “taşlı taraf”ı işaret etmektedirler.

Kayra-Baskan nehir adı Arka, Kayra kelimelerinin sinonimidir. Bu nehrin adını kelime kelime “geriye adım atan” nehir olarak tercüme edebiliriz. Fakat hiç bir nehir bu şekilde adlandırılmamaktadır, çünkü nehirler hiç bir zaman geriye doğru akmazlar. Bu adı veren Altaylılar bunu çok iyi biliyorlardı. Bunu batı/kuzey’e doğru akan (baskan, basan) mantığı içerisine oturtmuşlardır. Haritalara ve toprağa bakarak bu nehrin akış yönünü tayin

²⁷ *Eski Türkçe Sözlük*, s. 408. Meselâ Kayra kelimesinin batı-kutsal anlamı Çuvaş dilinde korunmuştur, çünkü Türkmen dilinde de Gayra-kuzey demektir. bk. B.G. Egorov, *Çuvaş Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Çeboksarı 1964, ss. 84-85; *Türkmen Dili Grameri*, Aşkabat 1970, s. 108.

²⁸ Küçük yerlerdeki aydınlık tarafının bu iki anlamı (batı/kuzey) araştırmacılar için Altay Cumhuriyetinin ve diğer bölgelerin haritalarında eksik verilmiştir. Burada nehirlerin akışını ayırt etmek ve diğer coğrafi nesnelere yerleştirmek mümkün değildir. Aydınlık tarafına bakılarak oluşturulan yer isimleri haritalarda işaret edilen bu coğrafi isimlere sadece bir anlam vermektedirler.

²⁹ Doğu Kazakistan’da bulunan ve bilinen bir yerleşim noktası olan Hayrüzov kıyılarının sağında bulunan küçük nehirler özellikle batıya doğru akarak, İrtiş nehrine dökülüyorlar. Bu ırmakların isimleri bizim haritalarımızda gösterilmemektedir. Bk. *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Atlası*, Moskova 1928, s. 69.

³⁰ Malçanova, *aynı eser*, s. 186.

etmemiz mümkün değildir. Eğer edebilseydik o devirdeki gidronimlerin etimolojik tarihleri aydınlanmış olacaktı.

Kayır-Bajı toponimini şu şekilde açıklayabiliriz (burada ve daha ileride vereceğimiz görüşler Maçanova'ya aittir). Bajı: kaynak, baş; yani bu Kayır nehrinin kendisidir. Eğer kayır'ın batı/kuzey anlamına geldiğini düşünersek, o zaman bizce burada şu tarif yapılabilir: Kayır-bajı: batı/kuzey kaynağı veya batı/kuzeye doğru akan nehrin kaynağıdır. Yine *Kayır-But* girintisi: sıra dağların sap (dik, düşey) kolu" anlamını değil, diğer bir büyük girintinin kuzey/batı kolu halinde ayrılmasını" ifade etmektedir. But-ayak yani kol veya ayak halinde ayrıldığını gösteriyor ki bu ayrılma sadece dağ sisteminden kaynaklanmamaktadır.

*Kayır-Jarık Bozkırı*³¹: "dik derbent (boğaz)" anlamında değil, "batı/kuzey'e doğru akan girintili-çıkıntılı sular" anlamındadır. *Kayır Kat* ise "dik" anlamında değil; "kuzey/batı'ya doğru kıvrılarak akan" anlamındadır. Yine *Kayır-Kem* "hızlı (çabuk)" veya "tuzlu arazili nehir" ya da "çayın dibindeki seki" anlamında değil "kuzey/batı yönünde akan nehir" anlamındadır.

Maçanova'nın tesbitine göre *Kaytu-Kem* nehri: kuzey nehri daha doğrusu kuzeydoğru akan nehirdi. "*Kaytu ve Kayır*" kelimelerinin birbirlerinin sinonimleri olduklarını kabul ettiğimizde, toponimlerdeki Kaytu-Kem ve Kayır-Kem'in³² ifade ettikleri anlam aynıdır. Afganistan'ın Türkistan bölgesinde bulunan aronim Kaytu'yu Barthold şöyle açıklamaktadır: (dağ sisteminde) Gerat vadisini kuzeyden sınırlayan en batı kolu Kaytu veya Kuh-i Baba ismini taşımaktadır. Bu dağ başlangıcından itibaren yavaş yavaş doğuya doğru yükselmektedir³³. Buradan da anlaşılacağı üzere vadinin kuzeyi doğudan batıya uzanan sıra dağlarla sınırlanmıştır. Demek ki Kuh-i Baba sıra dağlarının yönü batı yani kaytu'dur. Dağların batıya doğru alçalmaları ise bu tarafın ayrıca "uç yönü" olduğunu göstermektedir. Ayrıca Himalayalar'daki Arkatag sıra dağları doğu-batı eksenini boyunca uzanmaktadır. Arka: batı, tak: dağ anlamındadır ve batıya doğru alçalmaktadır.

Altay toponimlerine tekrar geri dönecek olursak:

31 Kuzey Ustür'de (Batı Kazakistan) Donıztav'ın ağzında sarp ve dik olan Şagan (Çagan) nehri var, bunun yukarı bölümü Jarık yani "yarık" olarak adlandırılmaktadır. Bk. Adjigaliyev, "Donıztav Hatıraları (Kuzey Ustürk)" *İzvestiya NAN RK. Ser. Obş. Hauk*, 1994, no. 1, s. 60.

32 Eğer nehir batıya akarsa bu durumda Kayır-Kem batı'ya dökülen nehir demektir. Kem nehirden türemiştir. Keme ise Kazakça "gemi, tekne" demektir.

33 Barthold, "Gerirud'a akan Gerat," *Soç*, c. VI, Moskova 1971, s. 71.

Kayır-Kool : “çabuk nehir” anlamında değil; “kuzey/batı nehri yani “kuzey/batı’ya doğru akan nehir”;

Kayır-Kuma : “çakıl taşlı, iri kumlu, açık (ışıklı) nehir anlamında değil; “batı/kuzey’de ışıklı taraf”;

Kayır-Kır : “dik, yamaçlı dağ” anlamında değil; “batı/kuzey dağları” anlamındadırlar.

Kayırılık toponiminin anlamı ise şöyledir: Kayır: geri, arka yani kuzey; lık: iyelik sufiksidir. Buna göre “kayırılık” denilen meskûn yerin adı “kuzeyli” anlamındadır. Kayırılık nehri ise “kuzey” veya tam anlamı ile “kuzeye doğru akan”dır. Fakat bu ne “dik, inişli, sarp” ne de “hızlı seki”dir. Burada “kayırılık” meskûn yerin adını “kayırılık” gidroniminden almaktadır. Tomi nehri de “Kayırık” nehrine dökülmektedir ve bu nehir yukarıdaki ormanlık bölgeden itibaren “batı/kuzey” yönünde akmaktadır.

Malçanova’nın sözlüğüne göre:

Kayır-Tuu : “dik, sarp dağ” anlamında değil; “batı/kuzey dağları”;

Kayır-Çaku : “dağın sarp ve dik zirvesi” anlamında değil; “dağın batı/kuzey tarafı”;

Kalbak-Mees : “dağın düz ve geniş güney tarafı”;

Kalın-Arka : “kuzey taraftaki sık orman yani sık, gür kuzey taraf”;

Eer-Mees : “dağın güney tarafı” anlamlarındadırlar. Malçanova’da verilen bu toponimlere biz de “ışık tarafını” gösteren mânâlarını eklemeyi uygun gördük.

“Tanrı’nın hürmetli (saygılı) adı”³⁴ anlamında olan *Kayra-Kan* gidroniminin aynı anlama gelen şu varyantları vardır:

1) Kayır + akan

2) Kayra + kan, burada “kayır(a): ters, arka taraf yani batı/kuzey tarafı” ve “akan (akkan): akan” ve “kan: nehir”dir. Bu kan’ın yukarıda söylendiği gibi “en çok sevilen, en büyük, en yaşlı, hürmetli” anlamında “han, hükümdar” mânâsı da vardır.

Kayra-kan gidronimindeki kan kelimesinin anlamı “nehir” olarak tercih edilerek, bu gökyüzünün 11. katında yaşayan gök ruhlarını anlatan “*Han-kayrakan*”³⁵ kelimesiyle sağlamaştırılmıştır. Burada “han, kan” hem

³⁴ Malçanova, *aynı eser*, s. 194.

³⁵ V.P.Direnkova, “Teleütler’in Şamanlık Malzemeleri”, *SB MAE. ANSSSR*. 1949, c. X, ss. 138-145.

“saygılı” hem “nehir” anlamındadır. Böylece “kayrakan nehri: batı/kuzey’e akan nehir” anlamındadır. Yine “*Demirurg*” ismi “arka, geri dünyanın Tanrısı” anlamı ile “karanlık batı/kuzey yönüne bağlanması geleneksel dinî düşüncelere uygunluğunun yanı sıra tabiat nesnelерinin isimlerinde de kendini göstermektedir. Meselâ: “Moğolistan’da kuzeye doğru akıp Selenga nehrine dökülen nehrin adı *Hayır-han*’dır. Yine Bayan Ölgi bölgesindeki Tsengal Hayrhan-Ula dağları da kuzey/güney eksenine göre kuzeye doğru alçalarak uzanmaktadır.

Buraya kadar “Kayır” kelime köküyle başlayan Altay toponimlerinin doğru olarak yorumlandıklarını bize Kazak gidronimleri de göstermektedir. Meselâ: Çimkent bölgesindeki Aksu-Djabaglı (girilmesi yasak) ormanının içinden akıp giden *Kayır-Şaktı* nehrinin ismi nehrin kuzey/batı’ya doğru aktığını göstermektedir. Yine Akmolla ve Turbi bölgelerindeki Terisakan nehrine dökülen Kayraktı ırmağının ismi için şu anlamları teklif edebiliriz: Kayr(a) + aktı yani batı’ya akan’dır. Diğer bir ırmağımız ise Aktöbe bölgesindeki Kayraktı ırmağımızdır. Bu ırmak doğuya doğru akarak Irgız (Irgiz) nehrine dökülmektedir. Burada nehrin isminde ışık, aydınlık tarafını ifade eden batı’yı görüyoruz. Bu ırmak nereden akmaya başlayarak Irgız nehrine giriyor? Kayraktı (sonradan neden doğuya doğru akmıştır?) kelimesinde ırmağın batıdan aktığını gösteren sufiks zamanla kaybolmuş ve “doğu’ya akıyor” anlamını kazanmıştır. Halbuki Kazakça varyantını şu şekilde izah edebiliriz: Kayır’dan aktı: batı’dan aktı. Jezkazgan bölgesinin³⁶ kıyısında bulunan “küçük kayraktı” ırmağının büyük bir bölümü batıya doğru akarak “Jaman Sarı” nehrine dökülmektedir. Yine “Jaman Sarısu nehri” de batı’ya doğru akmaktadır. Aynı bölgedeki iki nehrin “karanlık” tarafını gösteren yönlerinin olması ve ortak bir çıkış yerine sahip olmaları rastgele değildir diye düşünmek gerekir. Batı’ya doğru akan *Kayraktı* ve *Jaman Sarısu* nehirleri isimlerini Moğolların Sarıarke topraklarını fethettikten sonra aldılar. Jaman Sarısu (jaman: kötü, sarı: yön, su: nehir): batı’ya doğru akan veya kötü yönde akan nehir’dır (sarı kelimesinin yön anlamı hakkında aşağıda bilgi verilecektir). Bu görüşün doğruluğuna Teniz gölünün havuzundan çıkan *Jaman-Kön* ve *Jamandaş* nehirlerinin şahitlik ediyorlar. Bütün bu nehirler kuzeye akarlar, Kön nehrine dökülen *Jaksı* ırmağı ise doğuya doğru yani “iyi, güzel tarafa ya da güneyin sol tarafına” akmaktadır. Yine bir diğer örneğimiz Adıyaman çayı (adı: isim, yaman: kötü, çay: ırmak³⁷ “kötü ismindeki çay (ırmak)”dır. Sevan (Gökçe) nehrine kuzeye doğru akarak

³⁶ *Kazakistan’ın Coğrafî İsimler Sözlüğü (Jezkazgan Bölgesi)*, Almatı 1990, s. 1496. Sözlüğün yazarı araştırmacı G. Konkaşpayeva’nın araştırmalarına dayanmakta ve onun fikirlerini kabul etmektedir. Ona göre Kayraktı: “pek çok taşın bulunduğu yer” anlamındadır.

³⁷ E. M. Mirzaev, *aynı eser*, ss. 491-492; Çay (say) Azerbaycan ve Türk dillerinde nehir, ırmak, çay anlamına gelmektedir.

(Ermenistan'a) dökülüyor. Kısacası bu durumda “kötü” taraf olan batı/kuzey “o (arka, aşağıdaki) dünyaya giden yön (taraf)” olarak nehirlerin isimlerine aksetmektedir.

Türk dünyasının bir parçası olan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Avrupa yakasında bulunan ve Yergene nehrine dökülen *Hayrabolu* ırmağı kuzeye doğru akmaktadır. Hayra-kayra: kuzey, bol: bol, geniş, bereketli (bol sulu)³⁸, yani “kuzeye doğru akan bol (bereketli) nehir” anlamındadır.

Agin Buryat Cumhuriyetinde (Rusya Federasyonu) bulunan *Aga* nehri doğuya doğru akan iki küçük ırmağın birbirlerine karışmasından meydana gelmiştir. Bunun kuzey tarafı “*Hoytu-Aga*” diye adlandırılmaktadır ki bu isim Moğol ve Buryat dilinde Hoyto: arka, geri tarafı yani “kuzey” tarafı ifade etmektedir³⁹. Kayta, kaytu ile karşılaştırılabilir. Üstelik hoyto: ikinci, bir sonraki; Hoyto-togşa ise ölenin ruhu için küçük fincanlara dökülen ikinci kadeh⁴⁰ anlamındadır.

Altay nehirlerinden *Tündük-Taş-Kadagan* (tündük: kuzey, taş: taş, kadagan: çakmak)'ın ismini Malçanova şu şekilde açıklamaktadır: “kuzey taşını çaktı⁴¹”. Bu kelimeyi Rus diline kelime kelime çevirdiğimizde anlamı anlayamamaktadır. Bize göre “kadagan” kelimesi Altay dilinde de Kazak dilinde de “teferruat (ayrıntı) açıklama” mânâsını taşımaktadır ki bu da yönü ifade ediyor diyebiliriz. Kazak terimi “*Kadalıp Karau*”, Altay dilindeki gibi sadece görünürdeki şekliyle çakmaya (saplamaya) dayanmamakta, belirli bir yere tam olarak yönelmeyi de ifade etmektedir. Bundan dolayıdır ki *Tündük-Taş-Kadagan* kelime kelime: kuzeyi gösteren taş'tır. Buradaki “taş” ise “yönelme” anlamındadır yani “taş gibi sert yön (taraf)”. Bu ismin mânâsının tam tercümesi: “kendi akış yönünü kuzeye doğru döndüren nehir” veya “tam kuzeye doğru akan nehir”dir.

Kazakçadaki “tün (gece)” kökünden gelen kelimelerin yer aldığı toponimleri, sadece Altay toponimlerinin yardımıyla çözmeye çalışmadık; fakat bunları inceleyip-araştırdığımızda; bunların bu toponimlerin doğruluklarını kuvvetlendirdiklerini gördük; Karaganda bölgesinin batısında bulunan Köşubay (Rus dilindeki coğrafi haritalarda Köşubay diye geçmektedir) dağlarında bulunan *Tündik* ırmağı (haritalarda Tundik, Tunduk) kuzeye doğru akan nehirlerin başında gelmektedir. Halk etimolojisinde bu isim şu şekilde açıklanmaktadır: “yurt (çadırın) tepesinden aşağıya doğru inen çubuk”: E.Koyçubaev ise “noçnoy” kelimesini şöyle yorumlamaktadır:

38 *Türkçe-Rusça Sözlük*, Moskova 1977, s. 125.

39 *Mirzaev, aynı eser*, s. 594.

40 *Manjigeev, aynı eser*, s. 37.

41 *Malçanova, aynı eser*, s. 320.

“nehirin tamamını bir gece içerisinde geçen atlı”⁴² : Altay gidronimlerindeki gibi; eski Türk kültürünün temelinde de ışık (aydınlık) tarafının “kuzey” olduğu ortaya çıkmaktadır: Tun: gece, noçnaya: gece(si) yani “kuzey taraf”⁴³ demektir: Yine Tundik denilen gidronimde kuzeye doğru akan veya kuzeyde anlamlarını ifade etmektedir: Bu anlamın doğruluğunu Kazak dialektiğinde saklı olan *Tungin-jak*:⁴⁴ : gece tarafı (kuzey tarafı) kelimesi isbat etmektedir. Tündik ırmağı adındaki anlamı bize veren başka gidronimler de vardır: Meselâ: *Tüntöger* ırmağı (haritada Tüntögür) kuzeye doğru Turgay bölgesine⁴⁵ akmaktadır: Tüntöger: kuzeye doğru dökülen, akan nehir anlamındadır çünkü Tün: gece veya gece yarısı (tarafı) yani kuzey; töger: dökülen anlamındadır.

Altay toponimlerinden *Sarı-Mees* ve *Sarı-Kayır* kelimeleri bilhassa hemen hemen yarım asırdır yapılan Kazak etimolojik denemelerindeki çalışmalarda bulunan Sariarka (Sarı-Arka) toponimine bağlanmaktadır: Kazaklar için “altın” ne ise Altaylılar için de “Altay” o anlamdadır:

Sarı-Mees kelimesi: “ormansız sarı dağ veya dağ tarafı”⁴⁶ demektir. Mees⁴⁷ denilen kelimenin çeşitli mânâları arasında “sarı”; “yön, taraf” gibi mânâlarını verebiliriz: Malçanova Altay toponimlerinden Sarı-Kayır’ı şu şekilde izâh etmektedir: “eğer kayır yukarıda ifade edildiği gibi geri, arka, ters anlamında ve sarı’da yön, taraf anlamında ise o zaman Sarı-Kayır: arka batı/kuzey yönüdür. Sarı kelimesinin bir başka mânâsı ise “dik, saplı yer”dir, fakat burada bu anlamda değildir. Buradan Kazak toponimi olan Sariarka (Sarı-Arka)’nın Altay toponimleri Sarı-Mees ve Sarı-Kayır ile aynı anlama yani “kuzey yönü”⁴⁸ anlamına geldiğini söyleyebiliriz:

Bununla beraber Sarı’nın Oğuznâmede⁴⁹ “yön, taraf” mânâsında kullanıldığını görüyoruz. Çin Halk Cumhuriyetindeki Fuyu Kırgızlarında batı’yı ifade eden *Usansar* ve doğu’yu ifade eden *Asansar* kelimelerinin son

42 Koyçubaev, *aynı eser*, s. 226.

43 *Eski Türkçe Sözlük*, s. 597.

44 S. Amanjalov, *Kazak Dilinin Tarihine ve Dialektiğine Ait Sorular*, Birinci Bölüm, Almatı 1995, ss. 278, 413.

45 *Kazak-Sovyet Ansiklopedisi*’nde Kazakistan’ın ilk tarihî coğrafya haritasında Kazakça isimler Rusça transkripsiyonuyla verilmiştir. Bu yüzden de bu haritaya Tüntögür nehrinin yerine Tüntöger yazılmış, ayrıca Kazakçası Timtuir olarak verilmiştir. Bk. *Kazak-Sovyet Ansiklopedisi*, Almatı 1978, c. XII, ss. 48-49 daki harita.

46 Malçanova, *aynı eser*, s. 286.

47 Burada “Mees”in asıl anlamı güney, dağın ormansız tarafı, kuzey’in karşıtıdır.

48 Bk. Senbi, a. g. m., s. 67.

49 *Eski Türkçe Sözlük*, ss. 488, 597.

heceleri sar/sarı⁵⁰ : yön, tarafı anlamını vermektedirler. Yine Hakaslarda da yer yönü mevkiini tayin etmede “sarı” kelimesi önem taşımaktadır. Meselâ: kuzey: kum toğır sarı; güney: kün ortı sarı; doğu: kün sırgıçı sarı; batı: kün kipisi sarı⁵¹ Azerbaycan’lılar ve Altaylılar da zamanımıza kadar sarı kelimesinin yön, taraf mânâsını korudular⁵². Meselâ Azerbaycan’lılar: “bu sarıjadan geldi, bu sarjaga getti: o bu taraftan geldi, öbür taraftan gitti” diyorlar.

Aşağıdaki tabloda verilen Sarı, Mees, Kayır, Ara/Arka gibi kelimelerden meydana gelen toponimlerin iki heceden oluştuğu görülmektedir. Bunların diğer anlamlarıyla birlikte ifade ettikleri coğrafi ad oluşturma sırasında müşterek hareket etmeleri birbirlerini etkilememektedir.

Sarı (yön)	Mees (güney)	Kayır (batı/kuzey)	Arka (Arka) Kuzey (batı/kuzey)
Sarı-Kayır	Sarı - Mees	Sarı - Kayır	Sarı - Arka (kazakça)
Sarı - Taş	Taştu - Mees	-----	-----
Sarı - Jalbak	Jalbak - Mees	-----	-----
Sarı - Kool	-----	Kayır - Kool	Altığı Ara - Kool
Sarı - Kat	-----	Kayır - Kat	Ara - Kat (Arkat)
Sarı - But	-----	Kayır - But	-----
Sarı - Kır	-----	Kayır - Kır	-----
Sarı - Kayra	-----	-----	Ara - Kaya (Arka-Kayra)
-----	Ak Mes - Bajı	Kayır - Bajı	-----
-----	Jaan - Mees	-----	Jaan-Arka

Tabloda da görüldüğü gibi “Sarı” terimi “Mees, Kayı, Ara/Arka” kelimeleriyle birleşerek yeni anlamlı kelimeler meydana getirmekte ve

50 E.R. Tenişev, “Kırgızistan’daki Fuyui İlçesinin Diline Dâir”, (KNR)/VYA, 1966, no. 1, s. 90-91.

51 A.N.Kononov, “Türk Halklarındaki Işık Tarafını Tanımlayan Terimler ve Şekiller”, TS., 1974, Moskova 1978, s. 84 (Kuzey-kuzey’in karşısındaki taraf; güney-yarımay tarafı; doğu-güneşin doğduğu taraf; batı - güneşin battığı taraf).

52 Samimi minnettarlığımı ifade ediyorum ki Agası Bâbaoğlu Mamedli (Baku şehrinde) adlı gazeteci ve Brontoyu Yangoviç Bedurovu gibi tarihçilerden sözlü olarak aldığımız bilgiye göre Azerbaycan ve Altay dillerinde günümüze kadar yaşayan nehirlere sarı kelimesi yön, taraf anlamını vermektedir.

böylece bu birleşik kelimeler birbirlerini etkilemektedirler, çünkü “sarı” ışık, aydınlık tarafının bir göstergesi (işareti) değil “yön tarafını” ifade etmektedir. Bu durum bir Kazak toponimi olan Sarı-Arka'nın “kuzey tarafı gibi” açıklanmasına imkân vermekte ve hatta buna delillik etmektedir.

Sarı'nın pek çok toponimdeki “çiçeksiz” mânâsına gelen anlamını tam olarak açıklamak mümkün değildir. Bunu doğru bir şekilde ifade etmek gerekirse “Sarı-Açık: Sarı geniş(açık) yer” anlamında değil “açık taraf, yön” anlamındadır. Yine:

Sarı-Jalbak: “sarı, geniş engin yer (toprak)” anlamında değil; “düz yön (taraf)”;

Sarı-Kaju: “sarı dağ yamacı veya dağın dik yamacı” anlamında değil; “yan taraf”;

Sarı-Kobi: “sarı, sararmış düz olmayan, girintili yer” anlamında değil; “girintili taraf” anlamındadırlar. Bu son örneğimizdeki anlam belki de sıra dağlarda bulunan nehirlere veya başka nesnelere karakteri ile Kobi⁵³ kelimesinin vazifesine bağlıdır.

Sarı-Köl-Jok gidronimi hakkında Malçanova makalesinde şuna işaret etmektedir: “Nesneler arasında birbirlerini etkileme burada şu şekildedir: “Sarı-Köl-Jok kuruyan (suyu çekilen) nehir” ismiyle girinti boyunca akmaktadır. Sarı-Köl-Jok girintisi uzanıp giderek SarıKöl⁵⁴'e yani sarı renkteki veya kuruyan nehre akmaktadır. Bu gidronim ilk başta saçmaymış gibi geliyor çünkü nehrin isminde (sarı: sarı, köl: göl; jok: yok) nehrin varlığını inkâr eden isim kullanılmaktadır. Sarının kuruyup gitmesi yani gerçekte olmayan göle doğru olan yön mânâsı açıkça görülmektedir. Buradan Sarı köl jok'un mânâsı mantıkî olarak şu şekilde ortaya çıkıyor: “olmayan (kuruyan) göle doğru akan yön”. Ayrıca nehrin kolları boyunca ışık ülkesinin ne tarafına aktığı önemsiz. Biz burada rengin açıkça sıfat olarak belirtildiğinde renksiz anlamına geldiğini sadece nadir örneklerde görebiliyoruz. Bu durum Türklerdeki renk anlamındaki coğrafi sembollerin aktif kullanımdan çıkarak, şekli-saha (mesafeli) yönetime değiştiğini⁵⁵ göstererek terim anlamında vazifesine devam etmiştir. Fakat bu devamlılık gizlenmiş renk karakterinde olmuştur. Meselâ: ak, kara, sarı vs.

Sarı-Mees : güney taraf; *Sarı-sas* : sarı bataklık anlamında değildir çünkü genellikle yeşil oluyorlar ve bu terimde “bataklık yönü (tarafı)”

53 Malçanova, *aynı eser*, s. 64.

54 aynı yazar, “Altay Onomastiğinde Sarı Rengi”, *Turcologica*, 1986; *Kononov Akademisinin 80. Yılında*, Leningrad 1986, s. 201.

55 A.N.Kononov, “Türk Dillerindeki Renk İşaretlerin Semantiği”, *TC*, Moskova. 1978, s. 160.

anlamındadır. Yine *Sarı-Soru* : sarı (kurumuş) bataklığın derin dibi” anlamında değil; “bataklığın derin tarafı” anlamındadır.

Sarı-Taş (Tas) : “sarı taş, tepe” anlamında değil, “taşlı taraf” (karş. Jus-Tas: Yüztaş);

Sarı-Tıt : “sarı meles ağacı” anlamında değil, “melezli ağaç tarafı” (karş. Jus-Tıt);

Sarı-Çat : “sarı, sararmış çam ormanı veya dağ selvilerinin olduğu Tayga ormanı” anlamında değil; “Tayga ormanı tarafı”;

Sarı-Çibi : “sarı, sararmış çam ağacı” anlamında değil, “çam ağacı tarafı” anlamlarındadırlar.

“Altay Dağlarının Toponomi Sözlüğü”nde “ters (teris)” varyantlı coğrafi isimlerle karşılaşmıyoruz, yalnız bu durumu Güney Sibirya’daki Tom nehrinin üç kolunun (Tereksu, Kazır, Balsu) adlarında buluyoruz. Bu nehirlerin adlarında ortak bir şekilde bulunan “ters” anlamını bunların batı yönüne akmalarıyla açıklıyoruz. Terimlerin ışık-aydınlık taraflarının arka karanlık bölgelere bağlı olmaları Kazak materyallerinde de açıkça gördüğümüz gibi ters tarafa yönelme tabandaki yönelmeye bağlı olarak ışık tarafını açıkladığımızda bunun batı veya kuzeyin de bir göstergesi olduğunu izleyerek görebiliyoruz. Bu prensipler arka, kaytu, kayur gibi şekillerde de fark edilmektedir. Yine “Ara” kelimesi Moğolların etkisinden önceki Altay dilinde kuzey tarafı idare eden eş anlamlı bir kelime olarak bulunmaktaydı.

Balatersakkan” nehri (Jezkazgan-Tugay bölgesinde) kuzeye doğru akararak Terisakkan nehrine dökülmektedir. Burada bala: çocuk, bebek, teris: kuzey, akkan: akan yani Balaterisakkan: “kuzeye doğru akan kol” anlamındadır. Çünkü iki nehir de kuzeye doğru aktıklarından bunların adlarının etimolojik izahı Moğollar’dan sonraki zamana âiddir.

Gidronimlerde bala kelimesinden türetilmiş başka isimler de görebiliyoruz. Meselâ: *Bala kuduğu* : çocuk kuyusu (Jezkazgan bölgesi). Değişik gidronimlerde kullanılan bala kelimesi “küçük, küçücük” anlamında değil “kol” anlamında kullanılmıştır. Bunlar temelde nehirlerden daha küçük oldukları için (ırmak) “kol” olarak ifade edilmişlerdir. Meselâ: *Balajezdi*, *Balakunduzdı*, *Balasarözek* ırmakları (Jezkazgan bölgesi), *Balakaşır* (Kazakistanın doğu bölgesi), *Balabaldarbek* (Çimkent bölgesi) ırmakları kendilerinden daha büyük Jezdi, Kunduzdı, Sarözek, Kaşır, Baldarbek nehirlerine dökülüyorlar. Balanın “kol” mânâsını bu ırmakların “anneliğini” kabul eden nehirlerin adlarında görebiliyoruz. Çuy nehrinin sağ kolu- *Balakan* (küçük nehircik, ırmaklık veya derecik) veya Alason nehrine dökülen Balakan ırmakları (Azerbaycan)’ında Bala: kol olarak düşünülürken “kan: küçültme suffiksi” olarak açıklanmaktadır. Böylece Bala+kan= kol+nehir (ırmak)+cık= küçücük nehir kolu (ırmak, dere). Burada anlamça ikisi birbirine bağlanan

“çocuk-anne” ve “kol-kabul eden nehir” anlamlarını ve adlarını taşıyan coğrafi terimler listesi değişmektedir.

Aktöbe bölgesindeki kuzeye doğru akan ve *Tersakkan* ismini taşıyan bu ırmak Sarız nehrine dökülmektedir. Yine *Terişkenes* adındaki başka bir ırmak ise güneye Jezkazgan bölgesine doğru akarak kumların arasında kaybolmaktadır. Bu ırmak yazın ise tamamıyla kurumaktadır. Bu nehrin akış yönü batıdır. “Kazakistandaki Coğrafi İsimler Sözlüğü”nde. *Teriskenespe* ırmağı sanki iki kelimedenden kurulmuş gibi gösterilmiştir: Terisken+espe: Terisken otunun yetiştiği⁵⁶ yer (ırmak) olduğunu delillerle teyit etmektedir. Fakat birleşik kelimelerde nehirlerin akışlarının yönünü ayırırken bu gidronimlerin üç kelimedenden meydana geldiklerini düşünebiliriz: Teris+kes+espe= Teris: batı, ken: filiz, espe: kuruyan (kuruyup giden) yani “dağılan nehir⁵⁷”. Burada “ken” kelimesinin “filiz” karşılığındaki anlamı aşağı-yukarı nehirsî, göl (kem : nehir) anlamı olabilir. Terimlerde M/N değişmesini açıklamaya çalışmak bizim gayemiz değildir. Bizi ilgilendiren ve bizim için önemli olan husus ters kelimesi ve bu kelimeyle oluşturulan terimlerin akış yönleriyle bağlantılarının bilinmesidir. Bu gidronimlerde “ters”liği ifade eden varyantların doğruluğunun şahidi hiç şüphesiz bu bölge adlarında ve nehirlerin akış yönlerinde olmalarıdır.

Dulagalı ve Jılanşak nehirlerinin bir kolu olan *Terisbutak* ırmağı Ülken Jılanşık (Jezkazgan Bölgesi) nehrine doğru sistematik bir şekilde batıya doğru akmaktadır. O halde teris: batı; butak: budak’dır. Gidronimlerde nehirlerin kollarının akışları batı⁵⁸ yönündedir. Yine başka bir Tersbutak nehri Sarıtorğay nehrinin havuzundan çıkarak aynı isimle Surtisi nehrine dökülerek batıya doğru akmaktadır (her iki nehir de Jezkazgan bölgesinde). Batıya akan Terisbutak (Sarıtorğaya dökülen) ve Teriskenespe nehirlerinin ölçüleri 55 ve 115 km’dir. Halbuki Aktöbe bölgesindeki kuzeye akan Terisakkan ve Jezkazgan ile Turgay bölgelerindeki Balaterisakkan ve Tersakkan nehirlerinin ölçüleri 63, 64 ve 334 km⁵⁹’dir. Görüldüğü üzere küçük nehirlerden batıya akan nehirlerin ters isimleri eski Türk devri adları olarak korunmuş ve kuzeye akan nehirlerin isimleri Moğol devri zamanından sonra ortaya çıkmıştır. Bu durum T.V.Gamkrelidze ve V.V.İvanov’un fikirlerini teyit etmektedir. Küçük nehir ve ırmaklarda eski adların daha fazla korunduğu hakkında şöyle yazıyorlar: “Eski İndo-Avrupa gidronimlerinde küçük nehir, ırmak ve

⁵⁶ Kazak Coğrafi İsimler Sözlüğü, s. 2556.

⁵⁷ Murzaev, aynı eser, s. 204.

⁵⁸ aynı eser, s. 105.

⁵⁹ Kazak Sovyet Ansiklopedisi, c. II, Almatı 1977, s. 556; “Balaterisakkan”, Kazak Sovyet Ansiklopedisi, c. II, Almatı 1977, s. 1256.

akıntılarda bu isimlerin saklı kalıp korunması karakteristiktir"⁶⁰. Bu durumu Türkler'e ve de Kazaklar'daki gidronimlere taşıyabiliriz. Teris adlı toponimlerin en çok meydana getirildiği yerleri gösteren merkez Avrasya'dır. Bunları Türkiye'de: Tersakan gölünde, Türkmenistan'da: Terisakan nehrinde; Pavolje'de: Tenis nehrinde; Sibiry'a'da: Ters nehrinde ve Orta Asya ile başka değişik bölgelerde görebiliyoruz. Bunların hemen hemen hepsi batı ve kuzey yönünde birbirleriyle birleşmektedirler ama sadece Jambul bölgesindeki teris nehri doğuya doğru akmaktadır. Burada tersin "zıddiyet, karşıtlık, farklılık" yönü tamamıyla korunmuştur. Bütün bu ortak bölgelerdeki nehirlerin doğdukları yer yani kaynakları batıya doğru akarken sadece Teris nehri doğuya doğru akmaktadır. Bu da büyük bir ihtimalle galiba Teris kelimesiyle ışık tarafının görevini yitirdiğini göstermektedir.

Sinonimleri gözden geçirdikten sonra "arka arkada, geri" anlamlı nehirler ile anlamca birbirlerine yakın diğer kelimeleri gösteren aynı isimlerin meydana geldiği kabul edilmektedir: Şöyle ki meselâ *Hatar* ve *Kot* burada hatar = yanlış, doğru olmayan yani "yanlış-geri, arka yön (taraf)"dır. Hatar adındaki bu nehir Dağıstan'da bulunuyor ve Kara-Kaysu nehrine dökülmektedir. Nehirlerin isimlerinde Kot (Kotu) kelimesi Kotuy ve Kotuykan şekillerinde görülmektedir (Evenk, Dolgano-Nenetsk Muhtariyet Bölgesinde) Kotu (hotu) kuzeye aşağıya ve akıntı boyunca küçük vadiye⁶¹ Kotuykan nehrine doğru batıya akmaktadır. Kotu ise önce doğuya sonra ise kuzeye doğru yönelerek akmaktadır. Türk dillerinde köt: geri, arka taraf mânâsındadır. Bu gidronimler de ayrı bir araştırma konusudur.

V.V. Radlof çalışmalarında *Kazırgan* (Kazırkan, Kazırhan)⁶² ismindeki Erlik krallığının "korkunç, müthiş cehennem" olduğunu hatırlatmaktadır. Sibiry'a'da *Kazır* adındaki iki nehir (ırmak) batıya doğru akıyorlar. Birincisi Tom nehrine (Ters nehirleri arasında verdiklerimizden bir tanesi) ve diğeri de Abakan nehrine dökülmektedir. Bu gidronimler nehirlerin adlarında akıntı yönlerini ve "karanlık tarafı" yönlerini birbirlerinde birleştiriyorlar. Buradan "müthiş, korkunç cehennem" in batıda bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu da demektir ki Kazır nehrinin adının teşekkül ettiği devir, Moğollara kadar olan dönemdir.

⁶⁰ G.V.Gamkrelidze - V. V. İvanov, "Kabile Göçleri - İlk Zamanlar Hind-Avrupa Dialektiğinin Yakın Doğu Topraklarına Yerleştirilmesi Tarihi ve Onların Avrasya'ya Yerleşmeleri", *Eski Tarih Belleteni*, 1981, no. 2, s. 28.

⁶¹ A.N.Kononov, *Tarziar ve Terimler*, s. 76.

⁶² V.V.Radlof, *Sibiry'a'dan, Günlük Sayfaları*, Moskova. 1988, s. 362.

